

**BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ISSN 1991-3494

Volume 3, Number 361 (2016), 128 – 131

**THE NATURE OF THE MORAL
AND PHILOSOPHICAL CONFLICTS**

N. B. Akysh

Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov

Keywords: soviet authority, novel, imaginative literature, moral, writer, plot, character, idea, subject, philosophy.

Abstract. The article includes comprehensive analysis of the artistic parameters of the «Circle» novel by O.Sarsenbay which was awarded with the State Prize during the period of independence. The researcher pays particular attention to the methods of depicting the essence of conflict of moral and philosophical nature. Many of artistic achievements of the novel are also typical for modern Kazakh prose. At the same time, some shortcomings of the work have been indicated.

ӘОЖ 821.512.122-3

**ИМАНДЫЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ
ТАРТЫСТАРДЫҢ ТАБИГАТЫ**

Н. Б. Ақыш

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: кенес үкіметі, көркем әдебиет, роман, жазушы, иман, сюжет, кейіпкер, идея, тақырып, философия.

Аннотация. Мақалада қазактың белгілі прозашысы О.Сәрсенбайдың Мемлекеттік сыйлық алған «Шенбер» романының көркемдік қырлары жан-жақты талданды. Зерттеушінің басымырақ көңіл белгенні – имандылық-философиялық контекстер табиғатының берілу әдістері. Бұтінгі қазақ прозасына тән көркемдік табыстарымен бірге романның жекелеген кемшіліктері де атап өтілген.

Жазушы Оразбек Сәрсенбаевтың «Шенбер» атты романы да бір кездері Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығына ие болған кесек туындылардың бірі. Мемлекеттік сыйлыққа ие болғанына мадданып, көркем әдебиетке қойылатын тиісті талаптарымен үлгірген шығарма десек, асыра бағалауға ұрынып қалуымыз да мүмкін. Негізгі кемшілігі – көп қаламгерлердің шығармашылығына тән шұбаланқылық, кейде ұсак-түйек жағдаяттарды қазбалап кетушілік.

Бірақ уақыт жағынан алғанда өзімен деңгейлес жазылған көптеген заманауи романдармен салыстырып қарағанда, туындының көркемдік бітімі әдебиеттің негізі талаптарымен үйлесім тауып жататын онды тұстары басым. Түрлі пландағы элеуметтік, моральдық және психологиялық тартастырдың көрініс табуы, харakterлер қақтығысындағы ірілік, замана бедерін білдіретін кейіпкерлер образдарының айқындығы, дәүір шындығының реалистік елесі тәрізді көркемдік көрігін қыздыратын ұтымды атрибуттар – романның жеткен эстетикалық биігін біршама айқындайтын онды нышандар. Бұлардың бәрін тұтастай салыстыра, сабактастыра қараған күнде романның көркемдік болмысы әжептәуір жоғарылап қалатыны сөзсіз.

Бас қаһарман Тоқтарбай Арыстанбеков – Кенес дәүрінде жиі кездесетін орта лауазымдық деңгейдегі басшылардың бірі ретінде типтік деңгейге көтеріле алған. Алдымен облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы ретінде оқиғалар сахнасынан көрінетін ол кейін бір

ауданның атқару комитеті төрағасына ауыстырылады. Сол жерде адаптациялық жүрген оны облысты басқарып отырған досының қалауымен облыстық атқару комитетінің төрағалығына жоғарытылдырып рет келеді. Бірақ қызмет бабында болмаса жалпы билік атаулұның ләззатына онша қызықпайтын Тоқтарбай сол жұмыс істеп жүрген аудандағы партия комитетінің бірінші хатшылығы қызметінде қалғанды қалайды. Бұл – аудандық масштабтағы ең жоғары басшылық деңгей сөз.

Романның фабуласы осы қаһарманның қызмет бабындағы түрлі адамдармен қарым қатынасын қалай құратынын көрсетуден, жекелеген проблемаларды шешу барысындағы әрекеттерін суреттеуден тұрады. Романның мазмұнын байытып, әлеуметтік астарын терендесін тұрған басты көркемдік атрибуттар – сол әрекеттер мен пікірлердің дамуы барысындағы, септесу қисынындағы толассыз қайшылықтар. Алдыға көркемдік мақсат етіп қойған жазушының діттеғен жеріне жететін тұсы да осынау ұстанымдар төніреғінде. Айқынырақ етіп айтатын болсақ, шыргалаң оқиғалардың арасынан бой көрсетіп жататын түрлі ранғадағы кейіпкерлердің ешқайсысы да шөп басын сыйндырмaston бостан босқа жүрген жоқ. Қай-қайсысы болын шығарманың орталық фабуласының қанатын жайып, кенеюіне, өркендей дамуына, қайшыласқан ой-пікірлер мен әрекеттердің одан арман түйінделіп, шиеленісінде я болмаса тарқатылатын межелі жеріне дейін таката тұсуіне себепші. Автордың тұпқазық тұжырымынан, көлденендең келіп, өзекті мәселеге айналып кететін ситуациялардан тыскары қалып жатқан кейіпкер жоқтың қасы десе де болғандай. Олардың қай-қайсысы да белгілі бір рөл, көркемдік жүк арқалап, туындының көркемдік тұғырын тіктей тұсуіне қызмет етіп жатады.

Далия жайылып кеткен сюжеттер мен мазасыз ойлардың басын біріктіре, шыра айтқанда, көркемдік түйіннің жұмыла селбесіп жататын жері де осы. «Далия» деңгей сөзді қолданып отырған себебіміз – бұл ұғым роман болмысының кең тыныстырылғынан, мазмұнындағы панорамалық жүйенің ауқымдылығынан келіп туындаиды. Бірінің проблемасына сырттай болса да, екіншісі еріксіз араласып жататын, былайша айтқанда өзара органикалық тірі байланысқа түсken мінез-құлқы санаудан кейіпкерлер қатарының өзі бірсыншыра. Олардың кейбірінің логикалық немесе идеялық жағынан өзара алшақ жатқандай болып көрінүі бір қарағандаған. Ал әрқайсысының сыры мен жырына, қиял-қисысына, жан сезіміне қарап, үңіле түссеніз, олардың басым көпшілігінің автор жоспарлап қойған ортақ ұстанымға қызмет ететінін байқар едініз.

Әдепкіде облыстық ауылшаруашылығы басқармасының бастығы лауазымында көрінетін Тоқтарбай Арыстанбеков кейін аудандық атқару комитеті төрағасы, онан кейін сол ауданың партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарады. Бұқара жүртшылықтың хал-ахуалын жақын жерден білін тұратын елеулі де ұйымдастырушылық қабілеті мойындалған іскер басшы. Ешкімде бұра тартпайтын, жерлестік, рулық сезімінен аулақ, мұмкіндігінше жан дүниесі тазалыққа, адалдыққа бейім басшы.

Сөйті тұрып жазушы оны кемшілік атаулыдан ада, мінсіз ұлық деңгейіне дейін көтеріп, жансанды ұстанымның сонына түсіп кетпеген. Басқа әрінтестеріне қарағанда, жайбасарлау, таза казаки психологияға індете мән бермейтіндіктен, кадрлар арасында құйқылжып жататын нәзік қарым-қатынастардың табиғатына да бойлай бермейді. Оның осындағы «осал» тұстарын андаған қарсыластары аяқтан да шалып, неше рет сүріндіріп те жіберген.

Бірақ қандай дағдарысты ситуациилардан да алып шығып жататын сәттіліктің себепшісі – бұл кейіпкердің қызметке деңгей принципті көзқарасынан айнымайтын тиянақтылығы, адалдығы мен табандылығы тәрізді адами қасиеттері. Бас қаһарман Тоқтарбай Арыстанбековтен басқа мінез-құлқытары жете ашылып, өмірлік ұстанымдары айқындалған кейіпкерлер қатарында атауға лайықтылары – облыстық прокурор Хансейітов, Куандария аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Аббас Өтениязов, марқұм Шерелінің қайын атасы, көкірегі данғыл болса да, қырсықтығы да қоса жүретін Нысанбай шал, Шерелінің жесірі Сәбира, «Гигант» колхозының төрағасы, бұрынғы партизан Әлібек Аппақов, облыстық партия комитетінің бірінші Мұбәрак Құсніддинов, облатком төрағасы Ермакан Жарбосынов, бірінші автобазаның директоры Ақтай Жаһилов, ауаткомның бірінші орынбасары Тәукеева, екінші орынбасары, бейпілауыз, ішікіш Айтуюров, балабақша менгерушісі Сәлима Жолдыбаева, «Ара» журналының бас редакторы Қонқай Туркістани, облыстық қауіпсіздік басқармасының бастығы Захарян, сакалсыз шал, арызкой Арысбаев, байланыс бөлімшесінің бастығы Қаһарманов, Тоқтарбайдың жұбайы Қыздарқұл, Тоқтарбайдың көлік жүргізушиінен

көмекшісіне дейін өсken, өжет те аңғал Сансызбай, өзінің айтуынша «тірі Нартай» болып саналуға тиісті әнші Мұсылманқұлов.

Көлемді туындының ішінде осы аталған кейіпкерлердің сыртқы болмыстары ғана емес, ішкі жан дүниелері де оқырманға елестей алатындағы денгейде ашылған. Бұлар – тіршіліктің қым-қигаш тарам-тарам жолдарында әр түрлі себептермен бір бірімен тоқайласып қалып жататын немесе қатар өмір сүріп келе жатқан әрқылы ел адамдары. Олардың жеке бағастарының бітімдері ғана емес, бір бірімен ара қатынастарының дамуы үдерістерінің, түсінісу эволюциясының өрбү сипаттары да көбінесе дерлік табиғи. Бір сөзбен айтқанда, осы кейіпкерлер арқылы О.Сәрсенбайдың «Шенбер» романында өз дәуіріндегі қазақ қоғамының тұтастай бір панорамасы жасалған деп тұжырымдаудың қисыны келеді. Бұл арада «панорама» деген сөзді бет алды қолдана беруғе болмайтынын, көркемдік жағынан ақсал жататын шығармалардың сынни-ғылыми талдаудың өзегіне айнала алмайтынын, сондықтан да олардағы кейіпкерлер қатарын бұлайша нақты бағалауға келмейтінін қарпеге салғанның артықтығы жоқ шығар.

Жазушы Қалихан Ысқақ өзінің «Бүгінгі прозада сурет жоқ» деген мақаласында: «Бүгінгі прозада сурет жоқ. Баяндау, айта беру басым. Сөзбенен сурет салу жетіспейді. Кез алдыңа елестейтін нәрсе сурет қой. Проза – тілменен, сөз өнерімен сурет салу. Онсыз бүгінгі кейіпкердің мінезі, заманның болмысы, уақыттың лебізі ашылмайды» [2] деп ашық айтқан болатын. Осы тұрғыдан алғанда, О.Сәрсенбай шығармаларынан бейнелі тіркестермен салынған әрқылы суреттерді көре алатынымыз сөзсіз.

Жазушы кейіпкерлердің диалектикалық болмысын іс-әрекеттер арқылы бейнелеу барысында белгілі бір ситуацияны, сондағы айтылар идеялық ишараны қорытындылай келін, авторлық редакцияның қосымша түсініктермен тиянақтауға ықыласты. Мына тәмендеғі мысалдар сондай шығармашылық ізденіс пен көркемдік ұстанымның бір қырын көре аламыз:

«Тоқтарбай болса, айран-асыр: қапелімде қай сезімнің жетегінде кеткенін білмейді. Әйтеуір әнеуқүнгі пленумда сөйлеген қисық сөзінің ақыры осындай хикметке әкеліп соққаны айдан анық еді. Ақиқатты айтқаны үшін сонда бұлар мұны артта қалған ауданға «жер аудармақ» екен фой» [1, 84-б.].

«Тоқтарбай Мұбәрәктің бір басына жетерлік айла-амалы барын бұрыннан білуші еді» [1, 157-б.].

«Хансейітов бірден Жаһиловты «өкіртіп» мактауға кірісті» [159-б.]

«Тозақ жеті түрлі болады, мұсәпірім... Жаһаннам, Иазы, Жахим, Хатмат, Сағир, Сахр, Хая» (251), «Манифесті жазған Арысбаев» [1, 257] тәрізді ылғи да баяндау рәуішті қосымша түсініктер осындай жазушылық машиқтың мысалдары.

«Бірақ жұлдеден құр қалған Сәлима сұлу қатты бұлініп, делегация басшысының көз алдында тонтеріс мінез көрсетті» [1, 392-б.].

Ауаткомның терағасының орнына Айтуаровты емес, Тәукееваны ұсыну – облыстық партия комитетінің терағасы Мұбәрәктің пәрмені.

Кулық-сүмдығының арқасында мол дәүлетке кенелген Жаһилов ақырында түрмеге түсінімен, оны қолдаушылардың құрдан құр босқа қарап жатпағаны байқалады. Соның бір мысалы – романның аяғында Радикулит тәрізді бұзықтардың ауданының бірінші хатшысы Тоқтарбайға иенде жолығып, әлімжеттік, тіпті қасқунемдік жасағысы келуі. Бұл эпизод романның басында облыстық ауыл шаруашылығы басқармасы бастығының орынбасары Шерәлі Дүйсенбаевтың жұмбак қазасын еске салады. Аяқ астынан басына төнген қатерден хатшыны аман-есен алып шығатын – қасындағы көмекшісі Сансызбай. Егер ол болмағанда бас қаһарманның өміріне қауіп бұлтының үйріліп, марқұм Шерәлінің жолын құшуы анық еді.

Талданып отырған осы романды тайпалған жорғадай төрт аяғынан тең түскен мінсіз туынды десек, артық бағалауға ұрынып, оқырмандар алдында кінәлы болып қалуымыз да да ғажап емес. Қайталап есеке салғанда, негізгі міні – бас-аяғы жұмырланып келетін ширактықтың жетіспеуінде. Кейбір тұстары оқырмандардың жекелеген категориялары үшін шұбаланқы болып көрінуі әбден ықтимал.

Талдау барысын шыра келіп түйіндеғенде, О.Сәрсенбайдың «Шенбер» романын қазақ еліндегі орта және тәменгі эшелондағы басшылық қызметінің адами факторларын әр қырынан ашып, психологиялық-моральдық тұрғыдан терендей көрсеткен, қыртысын қопарып жеткізе алған әлеуметтік салмағы терең шығарма деп қабылдай аламыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Сәрсенбай О. Шығармалары. Шенбер: Роман. – Алматы: Қайнар баспасы, 2011. – Т. 5. – 400 б.
- [2] Ысқақ Қ. Бүтінгі прозада сурет жоқ // Қазақ әдебиеті. – 2011. – № 10. – 3 наурыз.
- [3] Нұргалиев Р. Әдеби тұлға. Телагыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.

REFERENCES

- [1] Sarsenbay O. Shygarmalary. Shengber: Roman. Almaty: Kainar, 2011. Vol. 5. 400 b.
- [2] Ysqaq Q. Bugingi prozada suret zhok // Qazaq adebieti. 2011. N 10. 3 nauryz.
- [3] Nurgaliyev R. Adebi tulga. Telagys. Adebi dastur men adebi damu: Monographiya. Almaty: Zhazushy, 1986. 440 b.

ПРИРОДА МОРАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ КОНФЛИКТОВ**Н. Б. Ақыш**

Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: советская власть, роман, художественная литература, мораль, писатель, сюжет, герой, идея, тема, философия.

Аннотация. В статье всесторонне анализируются художественные параметры романа О. Сарсенбая «Круг», получившего Государственную премию в годы независимости. Исследователь особенно уделяет внимание на методы отображения сути конфликта морально-философского характера. Многие художественные достижения романа присущи и современной казахской прозе. Вместе с тем указаны отдельные недостатки данного произведения.

Поступила 05.05.2016 г.